

hagyja sorsára. Kértek a sivatagba, beesteledett, lezuhantak a homokra, sehol egy korty víz, egy falatnyi étel. Alig hajnalodott, tovább hajtották őket a sivatag közepe felé. Mazachian Jakab és öccse egymás mellett vánszorogtak, elhatározták, hogy elmaradnak, és megkísérlik elérni valamelyik nagyobb török várost, ahol elbújhatnak. A sors másképpen döntött. A nagy zűrzavarban Jakab elvesztette maga mellől öccsét, és sohase találta meg többé. Tovább vonszolta fáradt testét és sikerült elszakadnia a halálraitétek tömegétől. Eljutott egy kikötőbe, ahol felvették egy Európába induló hajóra. Párizs, Prága után jutott Erdélybe, ahol családot alapított. A sivatagba hurcolt örmények utolsó emberig elpusztultak, pár nap elteltével megszűnt az utolsó jaj, csend borult a tájra. A sakálok voltak ezeknek a szerencsétleneknek az eltemetői. Különös, milyen közömbösen fogadta azt az örmény-írtást a világ közvéleménye. Legfeljebb egy-egy szűkszavú sajtóközleményben adtak hírt a borzalmakról, és tudtommal **Franz Werfel** volt az egyetlen, aki Musa Dagh negyven napja című regényében örök emléket állított a halál birodalmában elpusztult népnek. De ez a könyv is csak 1933-ban jelent meg.

*A részletet közre adta B. Kovács Júlia Kincses Kolozsvárról.
(Antal Dániel munkásságára egy későbbi számunkban visszatérünk. Szerk.)*

* * *

Keresztény Szó

A Kolozsváron megjelenő katolikus kulturális havilap 2005 februári számát akár örmény számnak is mondhatnánk. A 32 oldalas, színes borítóval ellátott lap 6 cikke és számtalan fotó illusztrációja foglalkozik az örménységgel, az erdélyi örmény katolikusokkal, az örmény liturgiával. Külön büszkeség számunkra, hogy több anyagot az Erdélyi Örmény Gyökerek füzetekből vettek át, mint például *Puskás Attila* örmény katolikus vikárius 2004. február 19-én a Fővárosi Örmény Klubban elhangzott előadását: *Az örmény egyház szerkezeti felépítésének teológiai és történeti kérdései* címmel, „Kevesen, hányatottan” főcímmel. A cikkeket *Szabó László* fotóművésznünk képei díszítik, az *Emléknaptár a genocídium 90. évfordulójára* kiadványunkból. Külön öröm az erdélyi örmény származású *Bodó Márta* szerkesztő tollából a lap hátsó borítóján olvasható kedvcsináló. Íme: (részlet a cikkből)

Kedves Olvasó!

Az erdélyi kultúrára, az erdélyi ember lelki-szellemi beállítottságára, világlátására jótékony hatást gyakorolt az a sokszínűség, amelyet környezetében a történelem fordulatainak köszönhetően megélt. Az erdélyi sajátosságok kutatói, a transzilvanizmus elkötelezettjei még a táj változatosságát is ide sorolják. Mindenképpen ide tartozó elem az a sajátosság, hogy Erdély földjén többféle nemzet fordult meg, kapott szállást és munkalehetőséget, telepedett le s vált a szellemiséget meghatározó tényezővé. Ezek közül most csak az örményekre utalok, akik híres püspökük, a Világosítónak nevezett Szent Gergely térítése nyomán elsőként lettek egészében keresztény néppé, s akiket hányattatott sorsuk hozott el előbb Moldváig, majd onnan Erdélybe vezérelt. Itt annyira otthonra találtak, hogy adottságaikkal és tehetségükkel egyrészt építették az itteni kultúrát, másrészt annyira beépültek a többségi magyarságba, hogy maradékaik ma legfeljebb magyar-örményeknek nevezik magukat, s sajátosságként csupán különleges liturgiájuk különbözteti meg őket az itteni katolikusoktól.

E lapszámunk több anyaga foglalkozik az örménységgel, elsősorban a katolikus egyházon belüli (jogi) helyzetükkel, liturgikus sajátosságaikkal. A közlés célja, hogy ismerjük meg a környezetünket, hogy lásunk, ne csak nézzünk, hogy tudjuk, kik azok, akikkel itt együtt élünk, kik és milyenek vagyunk. S hogy gazdagodjunk ezekkel az ismeretekkel...

Bodó Márta

* * *

Zsigmond Benedek

Alapismeretek az örmény liturgiáról

A szerző végzős egyetemi hallgató Budapesten. Latin és francia nyelvet, indológiát, elméleti nyelvészetet, filozófiát, középkori latin filológiát, koreanisztikát, buddhológiát tanult. 1997 és 1999 között Schütz Ödön, a nagyhírű armenológus tanítványa volt. Schütz halála után hagyatékát gondozta és katalogizálta. 1999 óta kutatja az örmény liturgiát és egyházzénét. Az örmény mise többféle kiadásán dolgozik. Az itt

közölt írás a kolozsvári Liturgikus Szabad Egyetem keretében 2004. december 2-án elhangzott előadásának publikálásra szánt változata.

I. rész

Az örmény liturgia a keresztény liturgiák legszebbjei közé tartozik. Ennek ellenére az örmény közösségeken és a liturgiának ezen ágát kutató kisszámú tudóson kívül igen kevesen ismerik.

Az örmény liturgia igen gazdag, egy-egy részletéről vagy aspektusáról vaskos köteteket lehetne írni. Az alábbi bemutatásnak nem célja, hogy az örmény liturgia egészét részletesen leírja, még kevésbé az, hogy közegét, az örménységet akár csak alapszinten is megismertesse. Ezért azt az utat választottuk, hogy az örménységről való általános kép felvázolása és a legalapvetőbb fogalmak tisztázása után az örmény liturgia legfontosabb jellemzőit adjuk elő.

Örményország és az örmények

A Kaukázustól délre található ország 1990-ben vált ki - elsőként - a Szovjetunióból. Mai területe hajdani területének mindössze egytizede. A történelmi Örményország Törökország keleti harmadát, Grúzia déli részét, Azerbajdzsán szinte teljes területét, valamint Irán északnyugati csücskét is magában foglalta.

Ez a terület, amelyet a görögök Arménia néven emlegetnek, kereskedelmi és hadi utak találkozásánál fekszik. Története során mindig legalább két birodalom volt szomszédságában: nyugatról a hettiták, rómaiak, bizánciak, török államok; keletről: az asszírok, médek, perzsák, pártusok, szászánidák és egyéb újabb perzsa államok. Örményország az ütközőállam szerepébe kényszerült, az örmény nép története során rengeteg háborút szenvedett, míg végül a 19. század végétől az első háború végéig a törökök szisztematikus népirtásnak vetették alá lakosait.

Az említett okok miatt az örmények többször kényszerültek hazájuk elhagyására. Örmény diaszpórák az ókortól kezdve napjainkig létrejöttek a világ legkülönbözőbb tájain. Jelenleg az örménység nagy része szórványban él. Magyarországon, illetve Erdélyben is számottevő örmény kisebbség él, amely nagy történelmi és kulturális jelentőséggel bír mind az örménység, mind a magyarság számára.

Az örmény nyelv az indoeurópai nyelvek közé tartozik, ahogyan a germán, szláv, kelta (gall, velszi, skót, ír), italikus (latin, szabin), balkáni (albán, makedón, görög), balti (lett, litván, óporosz), indoiráni (iráni és indiai nyelvek) és még több más, kevésbé ismert nyelvcsoporthoz. Az örmény az indoeurópai nyelvcsalád önálló ágát alkotja.

Az örmények több irodalmi nyelvvel rendelkeznek. Ezek közül a legfontosabb az óörmény (ennek egy változatát képviseli az egyházi óörmény, amelyet a liturgiában használnak), a középsörmény (a Kilikiai Kis-Örményország nyelve), a nyugati örmény (a mai Törökország területének keleti harmadában valaha élt, a törökök által kiirtott vagy elűzött, jelenleg nyugati diaszpórákban élő örménység többségének nyelve), a keleti örmény (a mai Örményország lakosságának és az onnan újabban kivándorolt egymillió személy nyelve), a dalnoki örmény (Hovnatan Naghas és Szajat-Nova dalnokok nyelve), a tifliszi örmény (Tbiliszi-beli örmény dialektuson alapuló irodalmi nyelv), az erdélyi örmény (a 19. századi erdélyi örmény irodalom és népének egy részének nyelve).

A mai napig fennmaradt két irodalmi nyelvet, a nyugati örményt és a keleti örményt az irodalomban, illetve hivatalos szituációban (templomi prédikáció, állami és tudományos hivatalok, televízió) használják. Ezekon kívül az örménynek van számos beszélt változata. A legújabb elméletek 11 nyelvjárás csoportot, azokon belül 44 nyelvjárást és több mint 100 alnyelvjárást különböztetnek meg. Meg kell jegyeznünk, hogy a „nyelvjárás” kifejezést politikai értelemben használják: a különböző nyelvjárások beszélői nem értik egymást (hacsak nem ismerik valamelyik irodalmi nyelvet), így nyelvészeti szempontból inkább 44 különböző beszélt nyelvről lehet szó. Ezek közül a legfontosabb a jereváni örmény, amelyet egyre szélesebb körben használnak, a beszéd mellett az informális írásokban is (például az elektronikus levelezésben). Az örmények politikai érdekei azonban úgy kívánják, hogy - a kínaihoz hasonlóan, ahol szintén csak az írás közös - egy nyelvről beszéljünk a 44 beszélt és 7 írott nyelv helyett.

Az óörmény nyelvben igen nagy mennyiségű perzsa, bizonyos mennyiségű urartui (öslakos), valamint kisebb mennyiségű szír és görög jövevényszó található. Az örmény nyelv hangállománya és nyelvtana jelentős mértékben eltér az indoeurópaiktól, ezeknek az eltéréseknek jelentős része a grúz nyelvvel való összehasonlítás révén jól magyarázható.

A világ egyik leghosszabb történelmét csak igen kis számú, lényeges momentum említésével vázolhatjuk.

Arménia őslakossága, a hurrik a Kr. e. 4. évezredben érkeztek. Itt több évezreden keresztül számos államalakulatot hoztak létre, amelyekről akkád, asszír, hettita, illetve belső forrásokból értesülhetünk. Maguk az örmények a Kr. e. 2. évezred közepe előtt érkezhettek Arméniába és a hurri államokban telepedhettek le, amire a Hajasa-Azzi és az Arme-Supria hurri államnevek engednek következtetni. Ezek az államok a hurri nyelvet használó Mitanni-birodalom részei voltak. A Kr. e. 13. századtól egy Urartu nevű állam kezdett erősödni, amelynek virágkora a Kr. e. 9-7. századra tehető. Hivatalos nyelve az urartui, a hurri későbbi változata.

Önálló, Arménia néven említett területtel csak a Kr. e. 1. évezred közepétől rendelkeznek. Első dinasztiájuk, az Ervandida-fejedelmek még a perzsa, illetve a szeleukida birodalmak alattvalói voltak. Az ókori örmény állam Kr. e. 189-ben nyerte el függetlenségét (Artaseszida-dinasztia) és Kr. u. 428-ban veszítette el újra (Arsakida-dinasztia), a Kelet-Római, illetőleg nagyrészt a perzsa Szászánida Birodalomhoz csatoltatván (Perszarménia).

A Római Birodalom keresztényüldözései elől menekülő görög nevű szentek, Gajane, Hripszime és társaik nagy szerepet játszottak Örményország keresztény hitre térésében. A hagyomány szerint 301-ben - a történészek szerint 306-ban vagy 315-ben - a világon elsőként vált államvallássá a kereszténység Örményországban (a Római Birodalomban 313-ban csupán megengedett vallásként állt fenn).

404-ben Szent Meszrop Mastoc megalkotta az önálló örmény írást. Ennek nyomán az örmény irodalom a világ egyik legrégebbi és legfontosabb (keresztény) irodalmává válik.

Örményország egész fennállása során és függetlensége elvesztése és időleges visszanyerése (9-11. század, Bagratida-dinasztia) után is az ütközőállam szerepét töltötte be nagyobb birodalmak között. A sok háború miatt rengetegen hagyták el szinte minden korban, de különösen a nehezebb periódusokban, Örményország területét. Az örmény diaszpórák a középkortól kezdve Hollandiától Kínáig, Magyarországtól Etiópiáig mindenhol megtalálhatók voltak, jelentős irodalmi, művészeti és hitélettel. A keresztes háborúk idején létrejöhetett egy kisebb területen önálló örmény állam, az ún. Kilikiai Kis-Örményország.

Ezután csak a Szovjetunió széthullását követően, 1990-ben (hivatalosan 1991-ben) alakulhatott meg az önálló Örményország.

Magyarországra több hullámban érkeztek. Az Árpád-kortól kezdve, már a fejedelemség idején bizonyíthatóan jelen voltak az örmények. Jelenlétükről a későbbiekben is több forrás tanúskodik. Ez az első örmény közösség, a besenyőkhöz, kunokhoz és jászokhoz hasonlóan beleolvadt a magyarságba. A második nagy immigrációt az erdélyi örménység betelepülése jelentette, amely korábbi betelepülések után I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem engedélye (1672) nyomán érte el csúcspontját. Az erdélyi örmények évszázadokon keresztül őrizték kultúrájukat, nyelvüket, de a 19. századtól kezdve egyre inkább a magyar vált anyanyelvükké, az ún. erdélyi örmény nyelv szerepe háttérbe szorult, s a 20. század végére gyakorlatilag eltűnt. E sorok írója azonban reméli, hogy talál még olyan embereket Erdélyben, akik valamit őriznek a nyelvből, amely az egyik legfontosabb örmény diaszpóra kultúrájának egyik hordozója volt, és nyelvtörténeti szempontból is kiemelkedő jelentőségű.

Az erdélyi örménység egy része - magyarokkal együtt, a trianoni békediktátumot követően - áttelepült a mai Magyarország területére.

A harmadik bevándorlási hullám az 1915-ben megkezdődő, de már 19. századi előzményekkel bíró törökországi örmény népiirtást követően, 1920 után érkezett Magyarországra, Erdélybe, illetve Románia más részeibe, valamint számos európai országba - de főképp Amerikába. Ezek az örmények őrzik nyelvüket, ami az ő esetükben a nyugati örmény irodalmi nyelvet jelenti. A fiatalabb generációk már egyre kevésbé ismerik az örményt.

A negyedik bevándorlási hullám a karabahi háború idejére tehető (1988—1994). Ezek a betelepültek Örményországból érkeztek és a jereváni örmény nyelvet beszélik. Számuk Magyarországon kb. 100-150-re tehető. Gyermekeik, örmény iskola nem lévén Magyarországon, a magyar nyelvet jobban beszélik, mint az örményt.

Az örményekről itt többet nem mondhatunk. Az örménység általános ismertetését azzal a megállapítással zárjuk, hogy a világ egyik legrégebbi és legtöbbször szenvedett népe, amely megtanulta a kitartást, a szívósságot, a mindig újrakezdést és a semmiből való újjáépítést, amit egyénekenként és közösségben, bármely új hazába való megérkezéskor megvalósítanak; s az örmény kultúra, mind irodalmi, mind építészeti, mind zenei stb. szempontból a világ legjelentősebb kultúrái közé tartozik.

Az örmény népet sok hányattatása közepette a hite tartotta össze. Az örmény egyház ismertetése előtt azonban néhány szót kell ejtenünk az egyházzal általában, hiszen a legtöbb ember a saját egyháza alapján alkot képet az egyházzal, továbbá értetlenül áll a sokféle, magát kereszténynek valló egyház előtt.

(Folytatjuk)

(Megjelent a *Keresztény Szó -Kolozsvár - 2005. februári számában*)

* * *

Dr. Sasvári László

A magyarörmények egy évszázada

2. rész

Az I. világháború után gyökeres változás történt a magyarörmények életében. Sokan kerültek - a már itt levők mellé - Budapestre s a mai Magyarország más részeire. (Pl. e sorok írója piarista diákként találkozott veszprémi, örmény származású diákokkal 1944-ben!) A továbbiakban ezek történetének időrendi eseményeivel foglalkozunk.

1920 áprilisában megalakult a **Magyarországi Örmények Egyesülete**. Kezdeményezői: **Avédik Félix, Gopcsa László, Hovhannesian Eghia, Jakabffy István, Simay Gyula, Tutsek József, Zakariás János**. Magukba olvasztották a Maszisz (= Ararát) egyesületet, melyet korábban a Magyarországra menekültként érkezett örmények alapítottak. Az MÖE könyveket is adott ki, ám 1926 után csak néhány rendezvényre futotta erejükből.¹²

Az Erdélyből áttelepült nagyobb számú örmény katolikus részére megalakult az **Örmény Katolikus Egyházközség** 1922-ben. Anyakönyv 1923-tól.¹³ P. Tiroján Athanáz velencei mechitarista szerzetesapó a rend Budapestre küldte 1924-ben. Már előzőleg is járt itt. Haláláig, 1926-ig működött Budapesten.¹⁴ A rend 1930-ban **P. Tiroján Hágop** szerzetesapó küldi.¹⁵

1932-ben a hercegprímás hozzájárulását adta az Örmény Katolikus Egyházközség megalakulásához, melynek kezdeményezői voltak már korábban **Avédik Félix, Gopcsa László, Simay Gyula**. A világi vezetők között ott volt még **Issekutz Aurél, Vákár P. Artúr**.¹⁶ 1933 júliusában azonban hosszas betegség után elhunyt P. Tiroján Hágop. P. Vartanesszian helyettesítette ugyan, de augusztus hóban visszatért Velencébe. A rend nem küldött újabb lelkészt, mivel a budapesti egyházközséghez kevesen csatlakoztak, s fenntartása nagy megerőltetést jelentett a rendnek.¹⁷

Ebben az időszakban is voltak neves elhunytjai az örménységnek! 1923-ban 83 éves korában elhunyt báró **Dániel Ernő**, volt kereskedelemügyi miniszter. Elnöke volt a Magyarországi Örmények Egyesületének, valamint az Örmény - Magyar Kereskedelmi Rt-nak is.¹⁸ Az 1924. év halottja volt **Patrubány Lukács** /sz. 1861/, aki a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán az örmény nyelvet tanította.¹⁹ 1932-ben halt meg **Lukács László** /sz.: 1850/ volt pénzügyminiszter, majd 1913-ig miniszterelnök²⁰, 1933-ban pedig **Gopcsa László** /sz.: 1865/ címzetes államtitkár, aki a budapesti egyházközség első világi elnöke volt, több örmény tárgyú írás szerzője.²¹

Egy adat a társadalmi életből: 1932 áprilisában **dr. Papp Antal** nyugalmazott államtitkár lett a Magyar Cserkészszövetség elnöke.²² Valamint megjelent egy fontos könyv **dr. Hovhannesian Eghia** tollából: *Armenia népe, Gödöllő*, 1934. (A szerző Gödöllőn volt ügyvéd. Budapesti lakása a VI. Lendvay u. 26. sz. alatt volt. Ő, mint az apostoli egyházhhoz tartozó, ott magánkápolnát rendezett be. A lakásban ma az Orosz Ortodox Egyházközség működik! Szülei a XIX. sz. végén települtek be, ő maga 1946-ban meghurcolást elszenvedve hunyt el.)

1934-ben az örmény katolikusok lelkésze **P. Pungutz Antal** bécsi mechitarista lett. Jelentős fáradtságos munkája nyomán újjult meg az egyházközség. A lelkészi hivatal, különböző helyeken és időben, bérelt lakásokban működött. Az 1940-es években az istentiszteleteket a Szent István Bazilika sekrestyéjéből leválasztott Szent Lipót /ma Szent Jobb/-kápolnában tartották. Az egyházközség rendezvényekkel is próbálta erősíteni a közösséget, pl. 1940. január 6-án műsoros táncestélyt rendezett. /Hadd említsük itt meg, hogy korábban, 1933. febr. 11-én Örmény-est volt a Budapest Székesfőváros Népművelési Bizottsága rendezésében. Színhely: a Zeneművészeti Főiskola kamaraterme. A műsorban örmény irodalmi és zeneművek. Közreműködött többek közt: dr. Hovhannesian Eghia, Kazatsay Tibor, Kazatsayné Lázár Jolán, stb. Minderről korabeli műsorlap tudósított.